

Küllös Imola

A katona és a katonaelet ábrázolása a 17–18. századi közköltészetben

A katonaság megéneklése alkotja a magyar lírai népköltészet egyik, alműfajokban leggazdagabb csoportját. A szájhagyományban élő újkori katonadalok többsége negatív érzelmi töltésű, bánatos hangú, a katonaelet gyötrelmeit és értelmetlenségét panaszolja, vagy a családtól való kényszerű távollét miatt kesereg. Vidámabb, tréfásabb hangütéssel csak a kaszárnya-folklorban, pl. a fegyvernemek közötti tréfás vetélkedésekben, imaparódiákban és az ún. leszerelő dalokban találkozunk. Bizakodó hangvételük, hazafiasságuk és örömteli életszemléletük miatt egészen külön csoportot alkotnak az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc honvéddaljai is.

Mindezek ellenére az utóbbi két évszázad folklorjában megjelenő kép a katonaságról összességében sokkal színtelenebb, egysíkúbb, mint a 17–18. századi közköltészeti alkotásoké volt.¹ A kéziratos énekeskönyvekben fennmaradt populáris verseknek számos műfaja (moralitások, iskoladrámák, históriás énekek, kuruc szegénylegény dalok, köszöntők és egyéb mulató és mulattató műfajok) emlegeti úgy a katonákat, mint a kor jellegzetes zsánerfiguráit, akik a társadalom számban is jelentős, nemesek és jobbágyok közötti, külön jogállású és erkölcsiségű rétegét alkották a háborúktól dúlt, pestis járványoktól szenvedő Magyarországon.

Ismernünk *primér*, a katonát és katonaságot központi témaként, ill. lírai hősként kezelő közköltészeti műfajokat. Ilyenek: a *latorének* és a *latordicsekvés*; a *toborzó ének*; a *helyzetdal a katonaságról* (ezen belül: a kvártélyos katona élete); a *panaszdal* és *keserves*; a *csúfolók*; valamint a különböző műfajok katonákra vonatkoztatott, ill. általuk készített *paródiái* és *travesztiái*.

Vannak olyan, témánk szempontjából *szekundér* műfajok, amelyekben a katona zsánerfigurája, a katonaság mint karrierlehetőség/életforma jele-

¹ A közköltészet fogalmáról és műfajairól lásd Küllös 2004a.

nik meg, rendszerint egy másik társadalmi réteg (a földműves paraszt vagy a diák) lehetőségeivel szembeállítva. Ilyenek a *bordal* és *mulatónóta*, a *búcsúdal* és a *diákdal*.

A 17–18. századi közköltészeti alkotásokban a háborúk „ideológiájáról”, a hazaszeretetről, a szülőföld védelmének nemes eszméjéről szinte szó sem esik, viszont a katonaélet adta szabadságáról és szabadosságáról, valamint magáról a „kevély, nyalka, gondtalan” katonáról, – aki ha éppen nem a csatában forog, akkor a nők körében hódít –, érzékletes képet kapunk. A katona – legyen az végvári vagy szabad hajdú, kuruc vagy labanc, keresztény vagy pogány – polgári lakossággal szembeni viselkedése állandó s nagyon fontos témája volt a kora újkor közköltészetének. A „hadi nép” törvénytelen garázdálkodásait, kegyetlenkedéseit, elbizakodottságát és erkölcstelenségét bemutató, felpanaszoló és/vagy kigúnyoló énekek elsősorban egy visszas társadalmi állapotot, a katonaság és a polgári lakosság permanens ellentétét tükrözték. Némelykor ugyanezek a költői frázisok és motívumok az idegen zsoldosokkal szembeni nemzetiségi ellentétek kifejezőjévé is váltak.

Lator katona és pogány kuruc

Találónan állapította meg Kardos Tibor, hogy „ahol zsványság történik, ott a katona jelen van” a 17. században (Kardos 1955: 45). Érthető tehát, hogy a 17–18. századi populáris költészet különböző műformáiban (az életképszerű dicsekvő énekekben, kocsmadalokban, verses krónikában, toborzódalokban, de moralitásokban és iskoladrámákban, illetve azok közzjátékaiban is) gyakran találkozunk a garázda, kóbor katona zsánerfigurájával. Ennek az útonálló lator = (hajdú)katona fogalompárnak hajdani egységét tanúsítják, és a „kalandor katona társadalmat bontó sötét arcukat mutatják” az olyan klasszikus népballadáink is, mint a *Hajdúkkal útnak induló lány*, a *Nagy hegyi tolvaj* vagy *Az elcsalt feleség* (Molnár Anna) – figyelmeztetett Kardos Tibor (Kardos 1955: 45).

Az általam megtalált és külön műfaji csoportként definiált *latorénekek* alkotói és hősei a kóborló, rablásból és fosztogatásból élő katonák, meg a törvényen kívül álló tolvajok, útonállók voltak. A 4. altípusba sorolható *latorénekek* vágáns hangvételű, társadalomellenes moralitású és etikájú szövegek – éppen társadalomellenes attitűdjük miatt – elég kis számban maradtak ránk a 17–18. századi kéziratos énekeskönyvekben. Ám bizonyos toposzaikat, motívumaikat (pl. a tolvajok és katonák garázda kalandjainak

dicsekvő felsorolását kocsmai mulatozás közben vagy kivégzés előtti búcsú-énekükben) a 19–20. századi betyárdalok is megőrizték.²

A 17–18. századi lator-, kuruc- és kurucellenes énekekben egyaránt megőrkített „katonaerkölcs”-nek, viselkedésmódnak (amelyhez hozzátartozott a paraszt, illetve a civil lakosság megverése, megsarcolása, javainak felprédálása is!) a Dózsa-féle parasztháború óta kimutatható magyar költészeti hagyománya volt – fejtette ki Eckhardt Sándor. „A dúlás formái ugyanazok voltak századokon át, s így érthető, hogy a kuruc verselő uszító versének³ egy-egy sora szinte szóról-szóra ismétli Apáti Ferenc 1520 körül írt énekének parasztbecsmérlő szavait, ami arra vall, hogy a nemesek és katonáik között a Dózsa felkelés óta közhelyszerűen jártak az efféle uszító szólamok” (Eckhardt 1951: 147).

A *Csínom Palkó*... kezdetű katonadicsekvésben – mely a hadtörténeész Nagy László kutatásai szerint valószínűleg 1681 tavaszán, a Thököly-felkelés idején keletkezett –,⁴ a kuruc katona ilyen szellemben biztatta társait:

*Az parasztembernek/ Fogd meg az szakállát,
Hajtsd el az marháját,/ Verd pofon ő magát...*

Jóllehet Thököly 1681-es hadi rendelete, az *Edicta militaria* a dúló-fosztó katonákat halálbüntetéssel fenyegette: „Senki az otthon lakós szegénységet ne háborgassa, nyomorgassa, marháját ne hajcsa, falujok el ne pusztítsa, Malmokat, Házokat ne égesse, más rendelt Quartélyját fel ne verje, vagy gazdját ne fosztja s károsítja, hanem ellenségétől nyerjen a mire Isten segíti, mert különben meg hal.” (Idézi Nagy 1982: 224) „A Habsburg-ellenes hadseregek vezetői úgy és azzal tudták a magyarországi lakosságot némileg kímélni katonáik prédálásától, hogy »napnyugati portyák«-ra küldték őket: Morvaországba, Sziléziába és az osztrák örökös tartományokba. Ezeket az akciókat maguk a katonák is gyakran »rablások«-nak nevezték, s valóban azok is voltak... elhajtottak és elhoztak mindent, amihez hozzáférhettek, és ami mozgatható volt!” – írta a kuruckor neves történész kutatója, Nagy László (Nagy 1982: 333).

Ugyancsak ő állítja, hogy a „kurucos” életvitel és haremodor, amelyet a rajtaütésszerű támadás, a portyázások és a szabad prédálás, tehát – a re-

² Erről lásd bővebben kandidátusi disszertációm: Küllös 1991, továbbá Küllös 2004b.

³ ti. a *Csínom Palkó* kezdetű katonadicsekvésnek

⁴ Lásd bővebben Nagy 1982: 199–251.

guláris hadsereggel ellentétben – nagyfokú fegyelmetlenség jellemzett, a 17. században a török- és Habsburg-ellenes csaták során, tulajdonképpen a kényszerítő körülmények (hiányos, korszerűtlen fegyverzet, fizetlenség stb.) hatására alakult ki. Viszont feltétlenül szem előtt kell tartanunk azt a tényt – írta –, hogy a prédálás „nem valamiféle alantas telhetetlen harácsolási vágy kielégítését szolgálta a magyar katonák többségénél, hanem ez volt a fő és sokszor egyetlen megélhetési forrásuk. A hivatásos vagy félhivatásos magyar katonarétegek tagjai – mindenek előtt a végváriak és a szabad hajdúk – a 17. század folyamán jórészt fizetetlenek, illetve nagyon rendszertelenül fizetettek voltak” (Nagy 1982: 92, bővebben kifejtve 81–99). A nyugat-európai mintájú reguláris hadsereg megteremtésén fáradozó Rákóczinak annyira nem tetszett ez a Thököly-időkből örökölt „kurucos” szellem és magatartás, hogy meg is tiltotta katonáinak a kuruc elnevezés használatát. Egyébként a fejedelem „egyetlen levelében vagy hivatalos iratában sem nevezte sem magát, sem katonáit »kuruc«-nak” (Nagy 1982: 54, bővebben kifejtve 33–63). Bizonyára jól ismerte az 1671 óta használt kifejezés korabeli kontextusát és jelentését: kóborló, felkelő, fosztogató, szegénységet sarcoló haramia, tolvaj, lator. A „kuruc” elnevezés csak az 1680-as évektől kapott pozitív kicsengést, a császári seregben harcoló „labanc” antonimájaként, de a legtöbbször úgy, hogy Thököly katonái az „igaz” jelző használatával különböztették meg magukat az „égető pogánynál pogányabb kuruczok”-tól.

Jóllehet a hadi rendeletek a 17. században végig szigorúan tiltották a parasztok és a polgári lakosság bántalmazását, jószágaik erőszakos elragadását, ennek a gyakorlatban nem sok fogantja volt. A szabad hajdúk, kurucok civil lakossággal szembeni garázdaságainak, kegyetlenkedéseinek, és a latorénekek útonálló katonái mentalitásának hasonlóságára utalnak a kurucokat (és magát Thökölyt is!) gúnyoló szatirikus énekek.

Amint az a korabeli történeti forrásokból és verses feljegyzésekből kitűnik, a heterogén, folytonosan változó személyi, társadalmi és etnikai összetételű magyar (félzsoldos, zsoldos) hadaknál a nyelvi és etnikai hovatartozás gyakorlatilag nem játszott szerepet, sokkal inkább megosztották a hadi népet (és a civil lakosságot is) a Habsburg-párti/török-párti, kuruc/labanc, katolikus/protestáns, keresztény/pogány, jobbágy/nemes, szabad(katona)/„iratós” végvári(katona), gyalogos/lovas stb. oppozíciók.

Csúfolók

A kora újkori latorénekek népes és változatos családjába tartozik az a csúfoló, amelyet Thaly Kálmán a *Volt tót kuruc dala* címen adott ki. Az egykori Felvidék északnyugati részén ismert éneket a *lator katona dicsékvésének* nevezett típusba sorolhatjuk.⁵ Ismereteim szerint ennek a típusnak legkorábbi magyar szövegemléke a *Fanchali Jób-kódexbe* 1606 novembere és 1607 novembere között feljegyzett, kontaminált szövegű *Pajkos ének* első 9 versszaka,⁶ amelyben egy kóborló katona cinikus büszkeséggel sorolja fel garázda kalandjait:

*Óh, aj nekem nevem bujdosó katona,
Mert hol kit találtam, bizonynal megfogtam.*

*Noha tolvaj vótam, ugyan jámbor vótam,
Kitől mit elvöttem, soha meg nem adtam.*

*Kit regvel megvertem, estve eltemettem,
Kit estve megvertem, az regvelt nem érte.*
(Stoll 1984: 7. 2–4. vsz.)

Ugyanezt az énektípust szőtték bele az 1664-re datált a *Névtelen Comico Tragoedia* című morális-játék, „híres szegény lator”-jának kocsmai mulatódalába is:

*Igyunk vitézek, 's itt háljunk,
Pintes kannát ne útáljunk!
Doz, doz, doz, rendre okádjunk!
'S holnap ismét ide hajtsunk.*

⁵ Erről lásd bővebben kéziratos disszertációm *Latorköltészet és betyárfolklor...* (1991) II. fejezetét, valamint Küllös 2004b.

⁶ A Felvidéken összeírt kéziratos énekeskönyv magyar nyelvű versszövegeit Klaniczay Tibor (1959) tárta fel, s a *Pajkos ének* példaértékű folklorisztikai, szövegfilológiai elemzését Stoll Bélának (1962) köszönhetjük. A *Fanchali Jób-kódex* leírása a Stoll-bibliográfiában (2002) a 4.sz. alatt olvasható.

*Módot abban mi találjunk,
Ha pénz elfogy, útat álljunk,
A' tserére ki-sétáljunk,
Kalmárokat megkínáljunk:*

*Akkor nagy tüszüket várjunk,
Elől 's utól mindent bántsunk,
Senkitől semmit-se tarsunk,
Katonáson lejtőt járjunk:...*
(RMDE II: 72)

A *Volt tót kuruc dalá*-nak nevezett (232. sz.) magyar–szlovák keveréknyelvű *katonacsúfolónak* az 1724 és 1837 közötti időszakból nyolc kéziratos szövegváltozatát ismerjük. A prédaleső, hencegő szlovák kuruc katona szájába adott ének a kuruc háborúktól távolodva a tót vándorárusok életét bemutató strófákkal kontaminálódott. Elemzésével és folklórvariánsaival egy 1995-ös tanulmányomban foglalkoztam (Küllős 1995), itt csak az ének témánkba vágó tanulságait foglalom össze.

Csanda Sándor irodalomtörténész szerint az énekekben két olyan motívumot is felfedezhetünk, amely a 17. század végi szegénylegény-hagyományra emlékeztet: „... *Nem egyszer is szalajtottam,/ Többször is szaladtam..., ...Ha jól laktam, kifeküdtem na slunce hasával...* Az első motívumhoz hasonlót többek között az *Egy bujdosó szegénylegény* kezdetű magyar kuruc dalban találunk: *Sok helyen ő megijede, sok helen mást megijeszte*. A második motívum pedig szinte átvételnek látszik a *Mit búsulsz, kenyeres...* kezdetű költemény következő részéből: *Kivetem hasamat az szép verőfénynek,/ Csak úgy dohányozom, az midőn éheznek*. Vajon nem általánosan elterjedtek voltak-e ezek a motívumok az akkori Magyarország különböző nyelvű népeinek szegénylegény-betyár énekeiben?” (Csanda 1961: 46–47)

A *Volt tót kuruc dalát* elemző tanulmányommal annak idején azt igyekeztem bizonyítani, hogy nyilvánvaló és érthető a motívikai hasonlóság a 17. századi lator katona dicsekvő éneke (mint közköltészeti alkotástípus) és a szintén közköltészeti, szájhagyományban élő kuruc szegénylegényénekek között. A 18. századi szövegek érzékletesen mutatják a rossz magyarsággal beszélő egykori tót kuruc „virtusait” is:

*6. Hogy katonák voltam Rákóczi vojnában,
Lepedő zászlóval jártam Oravában.*

*7. Ott, hogy katonásan magamat viseltem,
Ihol arany forgót gólyatollból nyertem.*

*8. Azután Trencsénbe kvártélomban mentem,
Minden napon bővön pálinkával éltem.*

*9. Ha jól nem tartotta hajdinakásával,
Gazdámat megvertem ezen valaskámmal.*

(1724. Az *Eszter* című iskoladráma közjátéka. Kiadta Küllös 1995: VII. sz.)

Az igazat megvallva: sokkal gyakoribb és változatosabb példáink vannak a kuruc kortól a német és labanc katona csúfolására, mint a tótokéra, kezdve a sort a *Csínom Palkó* közismert soraitól a német katona groteszk magyarságú panaszáig. A tört magyarsággal panaszkodó, tetves, rongyos, éhes német (akárcsak az egykori tót kuruc) azzal is eldicsekszik, milyen jó dolga volt katona korában magyarországi kvártélyain.

*Mikor én katina fólt,
Pizsom Isten naty úr fólt.
Kofártilyban mikor fólt,
Túkhús, lúdhús megparantsólt.
Kasztának sekkbe rúg fólt,
Kasztaszsonnyal fekszik fólt.*

(Dávidné Soltári, 1790–1791. Kiadva lásd RMKT XVIII/IV. 107/III. sz. 265–266)

A közköltészeti alkotások rendszerint leszólták, kigúnyolták a szegényebb, elmaradottabb vidékeket és lakóikat, meg az éhenkórász idegen katonaságot. Ez az ellenséges magatartás, gúnyos hang azonban nem csupán az ellenséges labancoknak vagy az idegen zsoldosoknak, hanem általában a *katonáknak* szólt. Dálnoki Veres Gerzson (székely katona) 1704–1722 között megverselt *Kuruc krónikájában* szépítgetés nélkül ezt írta:

*...Katonásan az mint élhetek, úgy élek.
...Az katona sem él, ha nem farag és fúr.
(Varga 1977: 663, 666)*

Magyarán: ha a szállásadó gazda eldugja a katonák elől az ennivalót, fel kell törni a gabonás vermét, addig kell kutatni, amíg rá nem találunk.

Egyébként a beszállásolt, kvártélyos katona sem volt szívesen látott vendég a háznál.

*– Jó napot, gazdasszony! Vártál-e katonát?
Csakhamar főzz enni, hozz le fél szalonnát!
Te szolgáló, rossz leányzó, fűtsd be jó a szobát!
Vedd le, szolgál, a nyergemet,
Akaszd szegre fegyveremet,
A köpönyegemet,
A köpönyegemet!*

*Halod-e, te bíró, végy hamar egy zsákot!
Menj el a faluba, hozz szénát, abrakot!
Egyik mindjárt borért menjen,
Másik konyha kerül legyen,
Minden elég legyen,
Menyecske is legyen!
(Lásd VÉV 201. sz.)*

Ezzel az ellentmondást nem tűró parancssorozattal kezdődik egy, a 18. század kilencvenes éveiben több változatban is főljegyzett ének. A kaszárnyák előtti korban a beszállásolt katonaság ellátása, ami nemcsak ételmezt, hanem szabott napi szénaporciót és előfogat kötelezettséget (úgynevezett forspontot) is jelentett, komoly teherként nehezedett a civil lakosságra, a katonaságtól „megszállt” településekre. Ezeket is felemlegeti az a két 18. századi panasz-ének (*Portio-ének* és a *Vagyon hazánkban két gonosz ember, a Portio Pál és a Forspont Péter...* kezdetű szöveg), amely a parasztságot sújtó földesúri, papi és hadi adók, szolgáltatások mértéktelensége ellen emel szót. Ugyanakkor több 17–18. századi ének is megemlíti, hogy az eladóleányok számára a katonával kötött házasság a társadalmi felemelkedés lehetőségét kínálta, az asszonyok számára pedig a cifra, uras kinézetű és magaviseletű katona fölöttébb kívánatos szexuális partner volt. Imént idézett énekünk a követelődző kvártélyos katonáról a háziasszony felkínálkozásával folytatódik (több változatban is!).

Figyelemre méltó, hogy az útonálló, lator katona irigyelt, ám kicsúfolt figurája a 19. századra teljesen elveszítette fenyegető, garázda vonásait, s a

világot járt, sokat megélt katona mind a közköltészetben, mind a folklórban kedélyes „hetvenkedővé”, hazudozó mulattatóvá vált. (Lásd például a Garay János *Obsitos*-ából kifejlődött nagyotmondó Hány Jánost.) Az egykori katonák dicsekvéseit a vőfélyversek, a lakodalmi hazugságversek, a diákok mendikáló szövegei és egy-egy népszokáshoz, ünnepi köszöntőhöz kapcsolódó katona-vetélkedések őrzik. Ez utóbbiak különösen az erdélyi kéziratos énekeskönyvekben maradtak ránk szép számmal (vö. Küllös 2002).

Toborzók

*Katonának élte sok próbákon fordul,
Néha végan vagyon, néha könyve csordul,
Tarsolyába néha sok pogácsa fordul,
Néha pedig üres, a hasa is kordul.*

– olvashatjuk az 1768-ban összeállított *Lőcsei-énekeskönyv* egyik mulattató énekében.⁷

A valóságnak ellentmondóan mégis a katonaélet napos oldalát, a katonavirtus és -dicsőség csábító képét találjuk meg a 18. századi közköltészet toborzóénekeiben. Ennek a műfajnak egyik legaprólékosabban kidolgozott és legnépszerűbb példája Amade László (1704–1764) *A szép fényes katonának...* kezdetű, 18x5 soros refrénes toborzó dala,⁸ mely Kodály Zoltán *Hány János* című daljátéka nyomán vált közismertté. Amade, amint azt nemrégiben megjelent költeményei előszavában olvashatjuk, igazi közköltészeti alkotó volt,⁹ akinek dallamra komponált verseit szeltében énekelték. A katonáskodás idilli állapotát és előnyeit lefestő toborzója olykor Balassi Bálint katonaénekét, olykor a kurucénekeket (pl. a *Csínom Palkó* kuruc katonájának hengegését) juttatja eszünkbe.

Az Amade-szöveg legkorábbi közköltészeti változata Pálóczi Horváth Ádám *Nosza, gyertek, legények, menjünk katonának...* kezdetű verse.¹⁰ A Pálóczi által feljegyzett változat már csak 6x4 soros (tehát 1/3-a az eredetinek), 3 egyedi

⁷ Lásd az RMKT XVIII/4. *Közköltészet* 1. 123/III. sz. jegyzeteiben.

⁸ Teljes, modernizált helyesírású szövegét lásd Függelék I. sz.

⁹ Lásd RMKT XVIII/VII.

¹⁰ PHÁ ÖÉ. 222. sz. dallamával együtt. Ez a dallam nem azonos a Kodály feldolgozásában ismertté vált népi variánsokkal.

strófája (a 3–5. vsz.) van, és szövegszinten a szakaszonként 2 sornyi refrén feltehető meg egyértelműen Amade toborzójának refrénjével.

Az Amade-toborzó népköltészeti változatai még rövidebbek, mint a köz-költészetiek. Gyakorlatilag 1 szakaszosak és mindegyiket a költő szűkebb pátriájában, Nyitra megyében gyűjtötték. Kodály két maga gyűjtötte zserei dalból¹¹ meg a Négyesy-féle Amade kiadásból szerkesztette össze a *Háry*-ban elhangzó 3 szakaszos toborzó dal szövegét. (lásd Függelék IV/a.)

A Pálóczi feljegyezte indító sorok szó-szinten variált változata feltűnik egy 1789-ben leírt 5 strófás (valószínűleg táncdallamra énekelt) dalban is. Ez a 18. századi, anonim toborzó diákokat biztat a gondtalannak lefestett katonaeletre, távoli témaváltozata tehát Amade versének, és más a refrénje is. Idézem kezdőstrófáit:

*Nosza, vígon, legények, menjünk katonáknak,
Vígon éljük napjait e szélyes világnak!
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így élünk!*

*Nem kell nekem papiros: maradjon a boltban!
Tenta helyett palack bor függjön a markomban!
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így élünk! stb.*¹²

A 18. századi közköltészetnek létrehozója, terjesztője s így értelemszerűen fontos szereplője ugyanis a diákság (ill. a literátus réteg) volt, ezért a társadalmi tematikát megéneklő alkotások jelentős részében megtaláljuk a diákélet/katonaélet oppozíciót. A mérleg nyelve hol az egyik, hol a másik életpálya felé billent.

Egészen különös, hogy az erdélyi diák-énekeskönyvekben a kalendáris ünnepek köszöntőverseiben – az ünnepi alkalomtól teljesen függetlenül – is felbukkan ez a dilemma: kinek van jobb dolga, a diáknak-e vagy a katonának? Az egyik udvarhelyszéki unitárius kézirat karácsonyi köszöntőjében a Napóleon ellen csatázó Ferenc császár seregébe toboroznak:

¹¹ *A jó lovas katonának de jó' vagyon dolga* – Gyűjtötte: Kodály, Zsére, 1911. 40–50 éves asszony, MF 1304a; *Száztalléros katonának de jó' vagyon dolga* – Gyűjtötte Kodály, Zsére, 1911. Elgyütt József 50 éves.

¹² *Andrási Zsigmond-ék.* (1798). Kiadva VÉV 187. sz. Teljes szövegét lásd a Függelékben II. sz.

*Jere pajtás, Gergely, menjünk katonának,
Ne szolgáljunk másnak mi senki fiának,
Hanem első Ferenc ő királyságának,
Álljunk meg keményen ama franciának!*

Ám a megszólított diák a katonaelet veszélyeit ismerve így válaszol:

*Katonának hiszem, jó volna elmenni,
De ám olyan helyen embernek kell lenni,
Nem hagyják ott ingyen a prófontat enni,
Puskát kell tölteni s kardat jól megfenni.¹³*

Itt kell megemlítenem, hogy a katonaelet ábrázolása valószínűleg a kötelező verselési gyakorlatok egyik témája volt a protestáns iskolák poétikai osztályának tanulói számára épp úgy, ahogyan az évszakok, napszakok, ünnepek vagy más foglalkozások, a szántóvető, a kereskedő, a pásztor életének bemutatása. Nemrégiben akadtam rá a pozsonyi evangélikus könyvtárban egy olyan 18. századi diák írta időmértékes/rímes helyzetdalra, amely a téli vártán fagyoskodó és éhező katonát állítja elének életszerűen.

Amade versének, *A szép fényes katonának...* első ismert parafrázisával egy 1755 körül összeírt erdélyi kéziratban cigánycsúfolóként találkozunk: *Eb-ugatta cigányának be jól vagyon dolga...* kezdettel.¹⁴ Sajátos, hogy ugyanebbe a kéziratba, ennek a szövegnek a parafrázisát is feljegyezték *A kimustrált katonának nyomorúság dolga...* kezdettel.¹⁵ (lásd Függelék III. sz.)

Míg a 18. századi cigánycsúfoló a katonaelet idillikus ábrázolásának csúfondáros párja, a gondtalan cigányélet dicsérete, addig a kimustrált katonáról szóló keserves a toborzók lefestette idilli képnek az inverziója.

A katonakeserves

Ez az alműfaj és ez a kesergő, panaszos hangvétel uralja a 19–20. századi szájhagyományból gyűjtött katonadalokat, de mint a kimustrált katonák sorsáról szóló versben is láthattuk, előzményei már a 18. sz. végén, a 19. sz. legelején felbukkannak.

¹³ Fodor (Mózes) Sámuel-ék (1792 után – 19. század eleje) A kéziratról lásd Küllös 2002.

¹⁴ *Szádeczky Miscellania* (1755) „Az cigányról”. Kiadva lásd RMKT XVIII/4. *Közköltészet* 1. 91. sz.

¹⁵ Kiadta Varga 1955: 37–38, majd VÉV 199. sz.

Egy több mint 100 éven át népszerű kéziratos katonakeserves legelső, általam ismert szövege egy 1804-ben, Nagyszombaton összeírt kéziratban bukkan fel. Idézem:

*Semmit sem vitétem Esztergam városnak
Mégis megfogattak lovas katonának.
Lovas katonának könnyő az életje
Mikor masírozik, lovon dohányozik.
De szegény bakanycsos, olyan mint egy szolga,
Mikor masírozik, úton séránkozik.
Árva az katona, kinek lova nincsen,
Én is árva vagyok, mert szeretőm nincsen.
Nincsen kedvem, nincsen, mert szeretőm nincsen,
Ha szeretűm vólna, de jobb kedvem vólna.¹⁶*

Ez a katonakeserves a 18. századi populáris dalok általunk¹⁷ összeállított kezdősormutatója szerint összesen 4 kéziratban fordul elő, természetesen más-más, aktualizált helységnevekkel. A szöveg első hat sorának változatával, mely a gyalogos és lovas katona sorsának összehasonlítása néhány évvel később egy kézdivásárhelyi kántor, Wén József énekeskönyvében találkozunk. Ez a változat ugyanis kiegészült azzal az újkori katonafolklorban is kedvelt toposszal, amelyben a *bornyúcipelés* (ebben a borjúbőr hátizsákban volt a gyalogos katona teljes menetfelszerelése) és a rövidszárú, kényelmetlen bakancs miatt kesereg a gyalogos katona.

*Nem vétettem soha Kézdi városának,
Miért adott engem gyalog katonának.*

*Ha vétettem volna Kézdi városának,
Inkább adott volna lovas katonának.*

*A lovas katona mikor masírozik,
Felül a lovára, s csak úgy dohányozik.*

¹⁶ *Melodiae Diversae* (1804, Nagyszombat) (Stoll 1167: 7b)

¹⁷ Csörsz Rumen Istvánnal együtt dolgozunk a RMKT XVIII. század *Közköltészet* 3. kötetének összeállításán, amelyben majd a *Társadalmi élet dalait* (értelemszerűen a katonadalokat is) adjuk közre.

*A gyalog katona mikor masérozik,
Nézi a bakancsát, csak úgy káromkodik.*

*A hóhér vágja el mészárosnak nyakát,
Miért vagdalta el bornyúnak a lábát.*

*Már a szegény bornyú nem tud lábon járni,
Szegény bakancsosnak háton kell hordozni.*

*A hóhér vágja el suszternek a nyakát,
Miért vagdalta el csizmának a szárát.*

Ilyen adta csizma, biz rövid a szára, *beh?
Majd minden utamba megmerül a sárba.¹⁸*

A keserves szövegcsaládja megtalálható egy kopácsi parasztleány, Csöbrös István olaszországi kaszárnyákban összeírt, 19. század eleji énekeskönyvében is.¹⁹ A közhelystrófával induló ének azonban egyéb, régi katonadalokból, keservesekből, búcsúdalokból átvett motívumokkal kontaminálódik. Csöbrös rendszerint „fejből” idézte és magacsinálta verssorokkal, szakaszokkal keverte, toldotta össze a közismert világi nótákat, olykor pedig csak egy-egy kifejezés megváltoztatásával aktualizálta saját sorsára, pillanatnyi érzelmi állapotára. Nála így módosult a katonadal kezdete:

*Nem sokat vétettem Kopács városának,
De mégis megfogtak engem katonának.
Mert sok irigyeim reám támadának,
Császár seregében jaj, beállítanak.²⁰*

Egyébként ezt a népszerű katonakeservest 1846-ban Erdélyi János, majd 1863-ban Kriza János is felvette népköltési gyűjteményébe.

¹⁸ *Wén József-ék.* (1809–1810, Kézdivásárhely) (Stoll 610, 106–107)

¹⁹ *Kopácsi énekeskönyv* (1822–1825) (Stoll 1240) Kiadva lásd Katona-Lábadai 1993.

²⁰ Teljes szövegét lásd Függelék V.

*Nem vétettem soha Szeben várassának,
Mégis bésoroztak gyalog katonának*

*Verje meg az Isten Szeben mészárossát,
Hogy mér vágta vót le kicsi bornyú lábát.*

*Szegén kicsi bornyú nem tud lábán járni,
Gyalog katonának hátán kell hordozni.*

*A gyalog katona mikor masírozik,
S köti a bakkancsát, nagyot káronkodik.*

*„Teremtette bakkancs! Be kurta a szára,
Menyen az utcára, s megmerül a sárba.”²¹*

A katonakeserves legtöbb szövegében előforduló átkozódás (a *bornyú* roppant súlya és a kurta szárú, kényelmetlen bakancs miatt) kedvelt motívuma lett a népi katonadaloknak.²²

Az indító sorpár a szegény parasztleányekre nézve igazságtalan sorozásról úgyszintén közkedvelt volt, hisz már a 1848–1849-es szabadságharc előtti katonadalainkban előfordul (Erdélyi 1846 I: 362–363 és Ortutay–Katona 1975 II: 350–351, 368, 375), annak ellenére, hogy akkor már nem

²¹ *Vadrózsák*, 425. (lásd Küllős 1994: 488. sz.) Az eredetiben 4 soros strófákba tördelve!

Hasonló, de rövidebb népi változata:
*Semmit se vétettem Nyitra városának,
Mégis besorozott engem katonának.*

*Huszárnak sorozott, bakancsnak (!) íratott,
Verje meg az Isten, de megszorított!*

*Elvisznek messzire, messze a hazámtól,
El sem búcsúzhattam a kedves babámtól.*

Menyhe, Nyitra m. Kodály: Százszorszép 26. 14. sz. dallammal; lásd még: Ortutay–Katona 1975 II: 375–376, 103. sz. Az eredetiben 4 soros strófákba tördelve!

²² Megtaláljuk Vikár 1900-as erdélyi gyűjtéseiben épp úgy, mint a Felvidéken. Lásd Küllős 1994: 501. sz. Csucsom, Gömör és Kishont vm.

erőszakkal fogdosták vagy verbunkos zenével és tánccal toborozták a katonákat, hanem kötelezővé tették a katonai szolgálatot.²³

1882-ből Szárazajtáról való a keserves egyik legszebb népi változata:²⁴

*Sohasem vétettem világ lakosságának,
Mégis besoroltak engem katonának.*

*Tizenkét évre elvették kedvemmet;
Jaj, de sajnálom én az én víg kedvemmet!*

*Jaj, de kár a legényt annyira sorolni,
Annyi sok szép leányt párja nélkül hagyni!*

*Sok országnak útját át kell masérozni,
S az én gyenge rózsám más karjára hagyni.*

*Fájlalom, sajnálom az én szép hazámat,
De annál is inkább az én szép rózsámat.*

*Bévettek huszárnak, elírtak gyalognak,
Verje meg az Isten, még lovat sem adnak!*

*Szeretném a lovam kedvemre jártatni,
S az én galambomtól egy pár csókot lopni.*

Széken még a 20. század derekán is aktuálisnak érezték és énekelték ezt a katonakeservest, igaz, két versszaknyi szerelmi panasz dallal kontaminálva.

²³ E kedvelt sorpár azonban különböző daltípusokat vezet be; egyetlen olyan folklórvariánst, egy rabéneket találunk, amely a katonakeserves első versszakának távoli rokona.

*Nem vétöttem soha Tóba falujának,
Mégis az irigyök neköm árkot ástak.
Verje meg a jó ég az én irigyömet,
Kik engöm ártatlan rabságba ejtöttek... stb.*

Morotva-pusztá, Torontál m. Kálmány: Szeged népe II, 59. 23. sz. Lásd még: Ortutay-Katona 1975 II: 512. Az eredetiben 4 soros strófákba tördelve!

²⁴ Szárazajta, Háromszék, MNGY III: 203–204. (lásd még Küllös 1994: 487. sz.) Az eredetiben 4 soros strófákba tördelve!

Szakirodalom

CSANDA Sándor

1961 *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai.* (Irodalomtörténeti Füzetek, 32.) Akadémiai Kiadó, Budapest

ECKHARDT Sándor

1951 Parasztsors a régi magyar költészetben. *Irodalomtörténet* 48. 144–174.

ERDÉLYI János

1846 *Népdalok és mondák.* I. Pest.

KARDOS Tibor

1955 A régi magyar színjátszás néhány kérdéséhez. In: *Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 17–64.

KATONA Imre – LÁBADI Károly

1993 *Egy szép dologrul én emlékezem. Csöbrös István kopácsi énekeskönyve.* Előszó és jegyzetek kíséretében közzéteszi Katona Imre és Lábadai Károly. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Jung Károly, Bori Imre utószavával. Forum Könyvkiadó, Újvidék

KODÁLY Zoltán

1969 *A magyar népzene.* A példatárat szerkesztette Vargyas Lajos. Zeneműkiadó, Budapest

KÜLLŐS Imola

1994 *Népköltészet.* Válogatta, összeállította, a jegyzeteket és a szómagyarításokat írta Küllős Imola. (A magyar költészet kincsestára, 23.) Unikornis, Budapest

1995 „Hej, mikor én kuruc voltam Rákóczi vojnában”. Egy 18. századi kézirat énekszöveg elemzésének tanulságai. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Népi kultúra – Népi Társadalom XVIII. Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 167–192.

2004a *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi költészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.* L'Harmattan, Budapest

2004b A latorköltészet és betyárfolklor összefüggéseiről. *Ethnographia* 115. (4) 405–433.

MNGY *Magyar Népköltési Gyűjtemény*

1882 *Székelyföldi gyűjtés.* Gyűjtötték Kríza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób. (Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam, 3.) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest

NAGY László

1982 „Nem jöttünk égi hadak útján...” *Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról.* Magvető Könyvkiadó, Budapest

ORTUTAY Gyula – KATONA Imre

1970 *Magyar népdalok I–II.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

Pálóczi ÖÉ

1953 *Ötödfélszáz Énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből.* Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József. Akadémiai Kiadó, Budapest

RMDE *Régi Magyar Drámai Emlékek I–II.*

1960 Sajtó alá rendezte Kardos Tibor és Dömötör Tekla. Akadémiai Kiadó, Budapest

RMKT XVIII. *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század*

2000 *Közköltészet 1. Mulattatók.* Sajtó alá rendezte Küllős Imola. Munkatárs Csörsz Rumen István. Balassi Kiadó, Budapest (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század. IV.)

2004 *Amade László versei.* Sajtó alá rendezte Schiller Erzsébet, Ajkay Alinka. Balassi Kiadó, Budapest (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század. VII.)

STOLL Béla

1984 *Pajkos énekek.* Sajtó alá rendezte Stoll Béla. (Magyar Ritkaságok) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

2002 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840).* Balassi Kiadó, Budapest

VARGA Imre

1955 *Szádeczky-Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése* (Irodalomtörténeti Füzetek, 2.) Akadémiai Kiadó, Budapest

1977 *A kuruc küzdelmek költészete.* Akadémiai Kiadó, Budapest

VÉV *Világi énekek és versek.* (1720–1846).

2000 (A Magyar Költészet Kincsestára) Válogatta és a szöveget gondozta Csörsz Rumen István, a műfaji bevezetőket és az utószót írta Küllős Imola. Unikornis Kiadó, Budapest

Függelék

I. Amade László 42. számú verse²⁵

*A szép fényes katonának arany, gyöngy élete,
Csillog, villog mindenfelől jó vitéz fegyvere.
Szép élet, víg élet,
Soha jobb nem lehet!
Hopp, hát jöjjön katonának, illyent ki szeret!
Szép élet... sat.*

*2. Az zöld mezőn megpuskázik, nyer az ellenségtül,
Az kvártélyban mulatozik, nyér az menyecskéktül.
Szép élet, víg élet,... sat.*

*3. Szikrát üt az paripája, nagy városon nézik,
Hogy jó lovas és vitéz is, mindenütt dicsérik.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

*4. Mind ország, mind az hazája félnek és szeretik,
Az szép dámák és leányok sokszor ágyát vetik.
Szép élet, víg élet,... sat.*

*5. Kótyavetye az vásárja, nincsen ottan kalmár,
Fele árán mindent megvesz, valahol maga jár.
Szép élet, víg élet, sat.*

*6. Közemberbül káplárt, hadnagy kapitánt is tészen,
Obersterség, generálság várja ottan készen.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

*7. Kockáz, kártyáz sátor alatt, pipa a szájában,
Markotányos háta megett nem szolgál héában.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

---

²⁵ Kiadva RMKT XVIII/VII. 42. sz.

8. *Ha jön order, frissen nyergel, elmegy az portára,
Fölbiztatja maga társát, jól megjön az ára.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

9. *Minden nemzet óhajt sóhajt a fájában kapni,
Vajas kalács, pogácsával tarsolyját megrakni.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

10. *Mint tűz meggyúlt pipájában, úgy ég a szerelme,
Ellenségen és szíveken vagyon győzedelme.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

11. *Megjön pályafutásából, itt letelepedik,
Jószágot vesz, kölcsön pénzt ad, avagy kereskedik.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

12. *Nem parancsol ott vice ispány, sem a szolgabíró,
Robotára senkit nem hajt ispány vagy tisztartó.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

13. *Prókátor függ az oldalán, szerencse bírója,
Böcsület az törvényszékje, nincs apellátája.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

14. *Kényén-kedvén házasodik, nem fizet az papnak;
Nem hí senkit biznáságnak, mert fia ő Mársnak.
Szép élet, víg élet, ...sat.*

15. *Menjünk azért seregessen, tartsuk meg hazánkot,
Vérrel bérrel oltalmazzuk szent, szent koronánkot!
Szép élet, víg élet, ...sat.*

16. *Itthon rajtunk eret vágnak, kiontjuk vérünket,
Nincs böcsület, fizetnünk köll, érezzük sebünket.
Rossz élet, gaz élet!
Gazabb ennél nem lehet!
Hopp hát jőjön katonának, ...sat.*

*17. Ne gondoljunk az sírással, sem az pityergéssel!
Üljünk lóra, marsérozzunk az több vitézekkel!
Szép élet, víg élet, ...sat.*

*18. Isten hozzád, apám, anyám, én édes szerelmem!
Húgom, bátyám, sógor, komám, avagy jertek velem!
Szép élet, víg élet,
Soha jobb nem lehet!
Hopp, hát jöjjön katonának, illyent ki szeret!
Szép élet. víg élet, ... sat.*

II. Andrási Zsigmond-ék. (1798)²⁶

*1. Nosza, vígon, legények, menjünk katonáknak,
Vígon éljük napjait e szélyes világnak!
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így éljünk!*

*2. Nem kell nekem papiros: maradjon a boltban!
Tenta helyett palack bor függjön a markomban!
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így éljünk!*

*3. Tallér helyett golyóbis zörögjön markomban,
Penna helyett a fegyver villogjon markomban!
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így éljünk!*

*4. Majd elmegyünk, elmegyünk, a táborban megyünk,
Egy vágással törököt harmincat levágunk.
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így éljünk!*

*5. Majd elmegyünk, elérünk, a kvártélyra megyünk,
Ludat, pulykát, malacot ott eleget együnk!
Haja, huja, huj, huj, huj, katonák, így éljünk!*

---

²⁶ Kiadva: VÉV (187)

III. Szádeczky Miscellánia (1755) 184–186.²⁷

1. *A kimustrált katonának nyomorúság dolga,
Csak az pesti ispotálynak reá vagyon gondja.
Nincs markában régi vér,
Koldul, már nem gavallér,
Kisebb, mint egy szolgál.*

2. *Nincsen immár tekintetben az ő fáradsága,
Éppen el vagyon felejtve az harca s rabsága.
Házról-házra kódulni,
Sokszor azért pirulni,
De nincs orvassága.*

3. *Az sík mező szintúgy habzik lobogó zászlókkal,
Szomszéd erdők is harsognak síppal és dobokkal,
Valamint az réteken
Nád látszik temérdeken,
Úgy hegyes tör-, kardokkal.*

4. *Mint sebesen fúvó szellők, glóbisok süvötnek,
Mint egeknek mennydörgési, ágyúk úgy bömbölnek.
Az szüntelen füst miatt
Nem látni senki fiat,
Kardot, puskát forgatnak.*

5. *Ez az szegény katonának vitéz iskolája,
Midőn véres veritékkel izzad az orcája.
Az füstben csak meg nem fül,
Orcáján vér lecsordul,
Ez az ő pálmája.*

---

²⁷ Kiadva: VÉV (199)

6. *Az havas szél fergeteggel ötöt beborítja,
Nagy esőben az ellenség gyakran megszorítja.
Nem szabad se pipázni,
Majd halálig kell fázni,
Az tüzit sem szíhatja.*

7. *A svadronból csak lépéssel nem szabad elválni,
A svadronból csak lépéssel nem szabad elválni.
Az tiszt fel s alá sétál,
Szegény legény helyben áll.
Jó volna kapálni.*

8. *Hevederit tizenkétszer napjában szorítja,
Tarsalyát is igen sokszor éppen kifordítja,
Az kenyeret keresi,
Sóskát jóízűn eszi,
De a káplár indítja.*

9. *Mindezeket elszenvedi hazának népéért,
Becsületi mégis nincsen sok szenvedéséért.
Alább való kutyánál,
Kimustrált vén lovagnál,
Úgy fizetnek vériért.*

IV. Amade László toborzóénekének folklorizálódott változata
Kodály Zoltán, 1910. Zsére (Nyitra m.)²⁸

1. *A jó lovas katonának de jól vagyon dolga!
Ěszik, iszik a sátorba, sĕmmire sincs gondja!
Hej, élet, be gyöngy élet, ennél szĕbb sem lehet!
Csak az jöjjön/gyűjjön katonának, aki illyet szeret!*

[Amade 1. vsz.]

²⁸ Kiadva Kodály–Vargyas 291. sz.

2. *Menjünk azért seregessen, tartsuk még hazánkat!
Vérrel-bérrel oltalmazzuk meg mi országunkat!
Hej, élet, be gyöngy élet, ennél szebb sem lehet!
Csak az jöjjön/gyűjjön katonának, aki illyet szeret!* [Amade 15. vsz.]

3. *Isten hozzád, apám, anyám, én édes szerelmem!
Húgom, bátyám, sógor, komám, avagy jerték vélem!
Hej, élet, be gyöngy élet, ennél szebb sem lehet!
Csak az jöjjön/gyűjjön katonának, aki illyet szeret!* [Amade 18. vsz.]

V. Kopácsi-ék. (1822–1825)²⁹

1. *Nem sokat vétettem Kopács városának,
De mégis megfogtak engem katonának.
Mert sok irigyeim reám támadának,
Császár seregében jaj, beállítának.*

2. *Ann yi az irigyem, mint fának levele,
Mint sebes tengernek hullámozó fővénye.
Csak az nehéz nékem, hogy a nemzetimet,
Messzire elhagytam gyöngye szeretőmet.*

3. *Bárcsak valahára születtem földjére
Fordulhatnék vissza szeretőm kedvére.
Az szívem megreped az magyar nemzetért,
Mert gyöngye szeretőm köztök nevelkedék.*

4. *Szerelmes pajtásim , tőletek megválok,
Kopács városában nem sokat sétálok.
Fogjátok kezemet gyöngye leányszüzek,
Mert nagy keserűség járja az szívemet.
Óh, hajdon lányok, ugyan mit gondoltok,
Én árva fejemet hogy meg nem szánjátok?*

²⁹ Betűhíven, strófatördelés nélkül kiadva lásd Katona–Lábadai 1993: 113.